

гу, здатне перетворити переваги міжнародної інтеграції на їх протилежність – зниження капіталізації всієї страхової сфери за рахунок «переключення» більшої частини її фінансових потоків на закордонне перестраховування; експансія великих іноземних страховиків, яка супроводжується ціновим демпінгом; підвищена чутливість до коливань світового фінансового ринку, а також міжнародних фінансових спекуляцій; втрата національного контролю над страховими резервами та інвестиційними коштами; скорочення зайнятості у цій сфері, викликане концентрацією більшості відповідних технологічних функцій у зарубіжних офісах іноземних компаній. Водночас низький рівень капіталізації вітчизняних страхових компаній може компенсуватися тільки значними обсягами перестраховування ними ризиків у зарубіжних страховиків, внаслідок чого спостерігається висока залежність вітчизняного страхового ринку від кон'юнктури та спекулятивних очікувань іноземних страхових компаній.

Список використаних джерел

1. Державно-правове регулювання страхування у сфері зовнішньоекономічної діяльності: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 [Електрон. ресурс] / Л.В. Андрущенко; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2008. – 20 с. – <http://www.nbu.gov.ua/ard/2008/08alvszd.zip>
2. Договір перестраховування: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 [Електрон. ресурс] /; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2008. – 20 с. – <http://www.nbu.gov.ua/ard/2008/08skgdps.zip>
3. Механізм організації перестраховування авіаційних ризиків у страхових компаніях: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.06.01 [Електрон. ресурс] / І.Л. Морозова; Нац. авіац. ун-т. – К., 2006. – 20 с. – <http://www.nbu.gov.ua/ard/2006/06milrsk.zip>
4. Моделювання оптимальної стратегії страхової компанії при впровадженні нових видів страхування: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.03.02 [Електрон. ресурс] / О.Ю. Шматко; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2003. – 20 с. – <http://www.nbu.gov.ua/ard/2003/03soynvs.zip>

5. Перестраховування як складова забезпечення фінансової стійкості страховика: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.08 [Електрон. ресурс] / Д.С. Маруженко; Наук.-дослід. фінанс. ін-т Акад. фінанс. упр. – К., 2010. – 20 с. – <http://www.nbu.gov.ua/ard/2010/10mdsfss.zip>

6. Прийняття рішень в моделях перестраховування страхових компаній: Автореф. дис... канд. фіз.-мат. наук: 01.05.04 [Електронний ресурс] / О.В. Горобець; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2005. – 18 с.: рис. – <http://www.nbu.gov.ua/ard/2005/05govpsk.zip>

7. Страхові процеси в умовах ринкової трансформації економіки: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.04.01 [Електрон. ресурс] / Л.О. Позднякова; Нац. акад. держ. податк. служби України. – Ірпінь, 2004. – 18 с. – <http://www.nbu.gov.ua/ard/2004/04plorte.zip>

8. Управління перестраховуванням для забезпечення фінансової стійкості страховика: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.08 [Електрон. ресурс] / Ю.М. Дьячкова; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2010. – 20 с. – <http://www.nbu.gov.ua/ard/2010/10dymfss.zip>

9. Директива 2005/68/ЄС про перестраховування від 16 листопада 2005 року [Електронний ресурс]: пер. з англ. // Фориншурер: інтернет-журн. про страхование. – 2009. – 4 нояб. – Режим доступа: <http://forinsurer.com/public/09/11/04/3968>.

10. Принципи та стандарти Міжнародної асоціації органів нагляду за страховою діяльністю. – К.: Козаки, 2004. – 216 с.

11. Контрольный стандарт IAI №7 «Использование механизмов перестрахования» [Электронный ресурс] // Перестрахование. – Режим доступа: <http://re-insurance.com.ua/standarts/241>

12. Богута Н. Страхові податки: уся справа в грошах [Електронний ресурс] / Наталія Богута // Дзеркало тижня. – 2005. – 25 черв.–1 лип. (№24). – Режим доступу: <http://www.dt.ua/2000/2675/50429/>

13. Так вот какова налоговая нагрузка страховых компаний!.. [Электронный ресурс] // Tristar: твой финансовый навигатор. – 2008. – 9 апр. – Режим доступа: http://tristar.com.ua/1/art/tak_vot_kakovanaalogovaia_nagruzka_strahovyh_kompanii_.html

О.І. БЕЛЬСЬКА,
аспірант, Науково-дослідний економічний інститут Мінекономрозвитку

Економічний розвиток: визначення та вимірювання

У статті розглядаються тлумачення вітчизняними та іноземними науковцями суті поняття економічного розвитку. Досліджуються підходи сучасних економістів до вимірювання рівня економічного розвитку та аналізується можливість застосування певних показників для країн, що перебувають на різних рівнях економічної еволюції, та для України.

Ключові слова: економічний розвиток, економічне зростання, вимірювання економічного розвитку.

В статье рассматриваются толкования отечественными и иностранными учеными сути понятия экономическо-

го развития. Исследуются подходы современных экономистов к измерению уровня экономического развития и анализируется возможность применения некоторых показателей для стран, которые находятся на разных уровнях экономической эволюции, и для Украины.

Ключевые слова: экономическое развитие, экономический рост, измерение экономического развития.

The interpretation of the definition of economic development by Ukraine and foreign scientists were analysed in article. The approaches of modern economics to the evaluation of economic development level were examined and

the opportunity of the use of certain indicators for countries with different levels of economic development and for Ukraine as well were analysed.

Keywords: *economic development, economic growth, measuring economic development.*

Постановка проблеми. Економічний розвиток та способи його вимірювання є одними з актуальних та водночас суперечливіших питань, що досліджуються вченими у вітчизняній та іноземній науковій літературі.

Для України сенс економічного розвитку є фундаментальним питанням. Від точності його визначення багато в чому залежить правильність постановки мети економічного розвитку. Від мети економічного розвитку залежить вибір його пріоритетів, шляхів реформування національної господарства і механізму реалізації реформ. Оскільки стимулювання активізації економічного розвитку вимагає значних ресурсів в умовах їх гострої обмеженості в країні, необхідно розробити обґрунтовані підходи для визначення пріоритетів на кожному часовому періоді. Для обрання оптимального курсу досягнення мети треба розглядати декілька альтернатив. Вибір шляху досягнення мети економічного розвитку потребує правильної побудови панелі індикаторів вимірювання економічного розвитку.

Незважаючи на велику кількість наукових досліджень з питань визначення поняття економічного розвитку та способів його вимірювання, вони містять недоліки, а отже існує необхідність вдосконалень визначення та вимірювання задля практичного їх застосування в майбутньому.

Мета статті – ґрунтовно дослідити погляди вітчизняних та іноземних вчених на суть поняття економічного розвитку та способи його вимірювання. Розглянути погляди науковців на зміст поняття економічного розвитку та близьких до нього понять. Дослідити наукові підходи до вимірювання економічного розвитку. Проаналізувати можливість вимірювання економічного розвитку в запропонованих науковцями показниках для країн, що перебувають на різних рівнях економічного розвитку, та для України.

Виклад основного матеріалу. У ХХ столітті дослідження, присвячені економічному зростанню, його вимірюванню та джерелам стимулювання зростання посідали значне місце в наукових працях багатьох економістів. Деякі з їхніх напрацювань мали істотний вплив протягом певного періоду часу на державну політику окремих країн (наприклад, Кейнсіанська теорія на економічну політику США часів Великої депресії, неоконсервативна теорія економічного зростання була визначальною при встановленні джерел росту в постіндустріальних країнах тощо). І хоча в науковій літературі зустрічаються досить різноманітні визначення економічного зростання, більшість з наведених нижче надто принципових відмінностей не мають. Так, економічне зростання розглядають, як збільшення сукупного обсягу продукції, кількості та/або якості виготовлених за певний період товарів і по-

слуг, підвищення рівня національного виробництва та доходу тощо (табл. 1).

Деякі автори, як Стенлі Фишер, Рудігер Дорнбуш та Річард Шмалензи, вважають, що метою державної політики, а подекуди й метою суспільства, як Кемпбелл Р. Макконнелл та Стенлі Л. Брю, повинно виступати економічне зростання: «Державна політика, спрямована на підтримання темпів зростання, є необхідною умовою збереження теперішнього рівня життя в США» [19, с. 667]. Такої самої думки дотримується Філіп Ентоні О'Хара: «Економічне зростання... має відображати той факт, що існуючі потреби людини задовольняються більшою мірою, ніж в попередній період. З цієї причини, сприяння економічному зростанню є основною метою державної політики» [31, с. 241]. Заслужений професор економіки Університету штату Небраска Кемпбелл Р. Макконнелл та професор економіки Тихоокеанського лютеранського університету Стенлі Л. Брю [8, с. 412] стверджують, що економічне зростання являє собою загальновизначну економічну мету суспільства, оскільки зростання реального продукту тягне за собою зростання матеріального достатку. А зростаюча економіка, на їхню думку, дозволяє більш повно задовольняти потреби людей.

Однак наведені твердження, що зростання матеріального достатку громадян є безпосереднім економічним розвитком наслідком зростання реального продукту, сумнівно для багатьох країн, що знаходяться в стані трансформації, до яких належить й Україна, оскільки не враховується нерівномірність розподілу доходів між різними соціальними групами, товарна структура випуску, такі побічні наслідки зростання, як погіршення стану довкілля та багато інших чинників, що мають вплив на рівень та якість життя громадян.

Більшість вчених пропонують вимірювати економічне зростання через розповсюджені макроекономічні показники, методичні підходи до вимірювання яких є однаковими, що дає можливість порівнювати країни за рівнем економічного зростання:

- 1) щорічним приростом таких реальних макроекономічних показників, як валовий внутрішній продукт, валовий національний продукт, національний дохід тощо;
- 2) щорічним приростом ВВП/ВНП/НД/тощо на душу населення (табл. 2).

Як видно з табл. 2, найбільш поширеним показником вимірювання економічного зростання науковці зазначають ВВП та ВВП/душу населення¹.

В економічній літературі на початку ХХ сторіччя поряд із поняттям «економічне зростання» з'явилося поняття «економічний розвиток». Проте вивчення питань, пов'язаних з економічним розвитком, розпочалося лише наприкінці ХХ – початку ХХІ сторіччя.

¹ Хоча, Саймон Сміт Кузнець пропонує використовувати перший показник для вимірювання економічного зростання, а другий, вважає, краще характеризувати економічний розвиток [51, с. 117].

Таблиця 1

Автор	Визначення
Макконнелл К.Р., Брю С.Л. (і видання 1963 р.)	Економічне зростання – здатність виробляти більший сукупний обсяг продукції [8, с. 34]
О'Хара Ф.Е. (і видання 1999 р.)	Економічне зростання відноситься до стійкого зростання протягом значного періоду часу, в кількості та/або якості товарів і послуг, вироблених в економіці в кінцевому рахунку [31, с. 241]
Кривенко К.Т., Савчук В.С., Беляєв О.О. (2001)	Сутність поняття «економічне зростання» можна визначити як кількісне збільшення та якісне вдосконалення за відповідний період результатів виробництва (товарів, послуг) та його основних факторів [12, с. 316]
Швайка Л.А. (2006)	Економічне зростання – це розширення масштабів виробництва, зростання випуску продукції, збільшення національного доходу або валового національного продукту [24, с. 149]
Тодаро М.П., Сміз С.С. (2009)	Економічне зростання стійкий процес, при якому виробничі потужності економіки збільшується з плином часу, щоб домогтися підвищення рівня національного виробництва і доходу [49, с. 821]
Шаповалова В.М. (2009)	Економічне зростання – це кількісне і якісне удосконалювання суспільного продукту за певний період часу [23, с. 208]
Піхняк Т.А, Віндіктова І.С., Кабаці Б.І. (2010)	Економічне зростання – це кількісна характеристика розвитку національної економіки, яка визначається розширенням обсягів її виробництва [11, с. 131]
Чепінога В.Г. (2011)	Економічне зростання – це тривале збільшення виробничого потенціалу економіки. Економічне зростання є, по суті, розширенням межі виробничих можливостей країни, тобто зміцненням економічної могутності країни. Воно означає постійне, стійке розширення масштабів економічної діяльності даної системи, що виражається у збільшенні розмірів використовуваних факторів виробництва і виробленого продукту – товарів та послуг [21, с. 361]
Лекарь С.І. (2012)	Економічне зростання – це довготривалий, стійкий розвиток економіки, тобто процес ефективного використання виробничих, трудових, інноваційних та фінансових факторів у довгостроковому періоді без порушення стану рівноваги в короткостроковому проміжку з поступальним зростанням валового національного продукту. Іншими словами, економічне зростання зводиться до збільшення реального обсягу продукції у країні [7, с. 401]
Інколи в економічній літературі суть економічного зростання розкривається через вимірювання:	
Лай К., Лім С., Кох Е., Чен С., Лім К. (перше видання 1985 р.)	Економічне зростання означає збільшення доходу на душу населення країни в постійних цінах [26, с. 496]
Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. (переклад з видання 1988 р.)	Економічне зростання – збільшення ВВП за певний період часу. Не лише збільшення використання ресурсів, а й їх ефективного використання [19, с. 667]
Є й визначення, які включають глибоку філософську складову:	
Хейне Пол (1997)	Економічне зростання полягає не в збільшенні виробництва речей, а в збільшенні багатства. А багатство – це все те, що люди цінують. Матеріальні предмети можуть, природно, вносити свій внесок у багатство, і в деякому сенсі вони критично важливі для виробництва багатства. У той же час немає обов'язкового зв'язку між зростанням багатства і збільшенням обсягу, ваги або кількості матеріальних предметів. Невиправдане ототожнення багатства з матеріальними предметами має бути відкинуто з порога. Воно безглуздо. Крім того, воно заважає розумінню багатьох сторін економічного життя [20, с. 106]

Серед найбільш поширених проблем при дослідженні економічного розвитку є те, що більшість економістів із провідних країн світу, досліджуючи економіку розвинених країн, вважали економічне зростання головним джерелом процвітання держави та підвищення рівня життя її громадян, а відтак, ототожнювали поняття економічного зростання і економічного розвитку, оскільки основна мета і зростання і розвитку добробут широких верств населення. Іноді як вітчизняні, так і іноземні економісти вживають терміни «розвиток» і «зростання» як синоніми для урізноманітнення стилістики викладу (С.І. Лекарь [7], К. Лай, С. Лім, Е. Кох, С. Чен, К. Лім [26]). Відомі вітчизняні вчені І.Я. Чугунов [22] та М.І. Скрипниченко [15], досліджуючи систему бюджетного регулювання та розробляючи комплексні моделі прогнозування економічного розвитку, визначення поняття «економічний ро-

звиток» не дають взагалі, тобто губиться основна мета, що в кінцевому підсумку регулюється/прогнозується.

Трапляються й досить туманні неоднозначні визначення, що створює плутанину і значно ускладнює дослідження питань, пов'язаних саме з економічним розвитком.

Майже ідентичним формулюванням економічного зростання та його вимірам деякі економісти подають визначення та показники економічного розвитку (табл. 3).

Однак із плином часу все більше економістів погоджуються, що економічне зростання не є достатньою умовою для підвищення рівня та якості життя громадян багатьох країн світу. А відтак, змінюють і термінологію і способи вимірювання економічного розвитку.

Одне з перших та найбільш влучних розмежувань економічного зростання та економічного розвитку подає Йозеф

МАКРОЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІКИ

Таблиця 2

Показник	Автор	Вимірювання
ВВП, НД	Чепінога В.Г.	Оскільки розширення виробничих можливостей означає у тривалому періоді зростання національного продукту, то головним критерієм економічного зростання є збільшення ВВП або національного доходу [21, с. 361]
ВВП	Мэнкью Н.Г.	Рівень реального ВВП – надійний критерій економічного добробуту суспільства, а швидкість його змін є показником економічного зростання [9, с. 514]
ВВП, ВВП/душу населення	Швайка Л. А.	У світовій практиці економічне зростання визначається і вимірюється двома способами: річними темпами зростання у відсотках реального внутрішнього валового продукту за певний період часу та річними темпами зростання внутрішнього валового продукту на душу населення у відсотках [24, с. 150]
ВНП (ВВП), ВНП(ВВП)/ душу населення	Піхняк Т.А, Віндіктова І.С., Кабаці Б.І.	Найпоширенішою величиною економічного зростання є темп зміни ВНП (ВВП) з урахуванням динаміки середнього рівня цін. Іншим важливим показником, що визначає зміст економічного зростання, є темп зміни реального ВНП (ВВП) в розрахунку на душу населення [11, с. 132]
ВВП	Савченко В. Ф., Катрушенко К. М.	Показником, за допомогою якого вимірюється економічне зростання, зазвичай виступає валовий внутрішній продукт (ВВП) [13, с. 17]
ВВП, ВНП	МакКоркл С., Хорвіч Дж., Одоржинська С., Шуг М., Майкл У.	Темпи економічного зростання вимірюються зміною рівня реального валового внутрішнього продукту (ВВП) або реального валового національного продукту (ВНП) [32, с. 24]
ВВП, ВНП	Дрансфілд Р., Фокс Е., Філіп Г., Нідхем Д., Уайльд Дж.	Економічне зростання вимірюється шляхом розрахунку відсоткових змін ВВП та/або ВНП від одного року до наступного [25, с.265].
ВВП, ВВП/душу населення	Макконнелл К.Р., Брю С.Л.	Економічне зростання можна визначати і оцінювати двома способами: 1) як збільшення реального ВВП за деякий період часу; 2) як збільшення за деякий період часу реального ВВП у розрахунку на душу населення [8, с. 411]

Таблиця 3

Економічне зростання	Економічний розвиток
Економічне зростання визначається: 1) як збільшення обсягу реального ВНП чи ЧНП за деякий період часу або 2) як збільшення реального ВНП або ЧНП на душу населення за деякий період часу [23, с. 208]	«Економічний розвиток є процесом, при якому реальний національний дохід збільшується протягом тривалого періоду часу» [42, с. 2]. Але з часом той самий автор приходять до висновку, що: «Економічний розвиток – це процес, при якому реальні доходи на душу населення в країні збільшується на протязі тривалого періоду часу» [43, с. 7]
Економічне зростання відноситься до стійкого зростання протягом значного періоду часу, в кількості та/або якості товарів і послуг, вироблених в економіці в кінцевому рахунку [31, с. 241]	1) Економічний розвиток – це процес кількісного і якісного росту виробництва продукції та послуг відповідно до потреб населення й суспільства [16, с. 74]
Економічне зростання – це розширення масштабів виробництва, зростання випуску продукції, збільшення національного доходу або валового національного продукту [24, с. 150]	В загальному виді економічний розвиток можна трактувати як збільшення обсягів виробництва за певний період часу, зростання темпів ВВП країни чи певного регіону. Економічний розвиток передбачає перш за все кількісне збільшення виробничих ресурсів і обсягів виробленої продукції [2, с. 52–53]
Основним показником, що вимірює і економічне зростання і економічний розвиток, є реальний ВВП [3, с. 41]	

Шумпетер. Цитата з його книги «Теорія економічного розвитку» чудово ілюструє принципову відмінність між поняттями: «Поставте в ряд стільки поштових карет, скільки забажаєте – залізниці у Вас при цьому не вийде» [43, с. 64]. Тобто економічний розвиток він вбачає, перш за все, у впровадженні інновацій, а не в простому збільшенні виробництва одних і тих самих товарів з плином часу. Таким чином, економічний розвиток тісно пов'язаний з науково-технічним прогресом та впровадженням інновацій у виробництві.

Що економічний розвиток більш широке поняття, ніж зростання, зазначав і Саймон С. Кузнець: «Зростаючий потенціал здатності економіки забезпечувати більш різноманітними господарськими товарами населення має базуватися на основі розвитку технологій, інституціональних та ідеологічних змін» [44, с. 105; 39, с. 165]. Схожої думки дотриму-

ється Мікаель Тодаро: «Розвиток слід розуміти як багатомірний процес, що включає реорганізацію та переорієнтацію всієї економічної та соціальної системи. Поряд зі зростанням доходів і виробництва він передбачає радикальні зміни в інституціональній, соціальній і адміністративній структурах, так само як і в суспільній свідомості, а в ряді випадків – у традиціях і звичках» [17, с. 77].

Один із найбільших гуманістів нашої доби Амастрія Сен заперечує ототожнення розвитку з процесами зростання валового національного продукту зростанням доходів населення, індустріалізацією, технічним прогресом або соціальною модернізацією. Він не заперечує вплив зазначених чинників на соціально-економічний розвиток, але зазначає, що цей перелік не є вичерпним: «Розвиток вимагає усунення головних джерел несвободи: убогості і тиранії, упокорен-

ня економічних можливостей і постійних соціальних позбавлень, убозтва структур, які обслуговують населення, а також нетерпимості або надмірної активності репресивних установ. Незважаючи на небачене і повсюдне зростання добробуту, світова спільнота на сучасному етапі відмовляє в елементарних правах величезному числу – якщо не сказати, більшості – людей» [14, с. 21].

Професор Академія митної служби України, доктор економічних наук Юрій Петруня та доцент АМСУ кандидат економічних наук Олександр Івашина наполягають, що: «Економічний розвиток не можна зводити до будь-яких кількісних змін, або до економічного зростання. Його зміст як категорії визначається також сукупністю чинників, які впливають на якість життя, тривалість життя, стан навколишнього середовища, стан охорони здоров'я, купівельну спроможність населення, якість житлових умов, ступінь економічної та політичної стабільності тощо. Неокласична, кейнсіанська, некейнсіанська теорії фактично звели проблему економічного розвитку до економічного зростання» [10]. Тобто вимірювання економічного розвитку має характеризувати реальні зміни в рівні та якості життя широких верств населення країни.

Найбільш вдалі формулювання терміну «економічний розвиток» подаються на основі визначення «розвиток» з Тлумачного словника української мови за редакцією В.Т. Бусола, де: «Розвиток – процес, унаслідок якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого» [1, с. 1235]. Наприклад, К.Т. Кривенко, В.С. Савчук, О.О. Беляєв та ін. подають таке визначення: «Економічний розвиток – це процес переходу країни від одного стану економіки до іншого, більш досконалого – тобто якісно нового на основі відповідних структурних та інституціональних зрушень. Комплексно це проявляється в якісному вдосконаленні всієї економічної системи» [12, с. 316]. Практично ідентичне визначення економічного розвитку подають О.В. Градова, А.В. Сур'як: «Економічний розвиток – це процес переходу економіки від одного стану до іншого, більш досконалого тобто якісно нового на основі відповідних структурних та інституціональних зрушень, що комплексно проявляється в якісному вдосконаленні всієї економічної системи» [3, с. 41].

Щодо структурних та інституційних змін – традиція дописувати їх наприкінці «стандартного» формулювання економічного зростання і називати це економічним розвитком з'явилася в останні двадцять років. Хоча зрештою все зводиться до розгляду виключно зростання ВВП. Математичний розрахунок впливу структурних, або інституційних змін на зміну показників, що характеризували б позитивні, чи негативні зрушення в процесі економічного розвитку не здійснювався. Тобто однозначно стверджувати, що всі структурні та інституційні зміни сприятимуть економічному розвитку, на основі існуючих наукових досліджень не можна.

Концепція структурних змін, яка набула популярності в 1970-х роках, завжди була тісно пов'язана з економічним розвитком.

Фахівці Світового банку пропонують галузеві структурні зміни розглядати як універсальний рецепт економічного зростання та розвитку² для слаборозвинених країн, країн, що розвиваються, та країн із перехідними економіками [51].

Такі науковці, як Т.П. Шульц, Дж.А. Страус, Т.Р. Ян, В.К. Охрі, вважають, що зміни у структурі зайнятості також можна розглядати як джерело економічного розвитку та використовувати як критерій для його вимірювання [37, с. 12; 33, с. 3053].

Але не для всіх країн одні й ті самі трансформації матимуть однаковий і однозначно позитивний ефект. Так, усі розвинені країни залишили позаду основні структурні зрушення, і цей фактор розвитку здебільшого для них вичерпаний. Проте для країн, що розвиваються, зміни пропорцій між секторами економіки в більшості випадків матимуть позитивний вплив, як і колись для країн Європи, Північної Америки, Австралії та інших. Для України на даному етапі важливими є зміни не між великими секторами економіки (сільське господарство, промисловість, послуги), а у структурі промисловості, оскільки у спадок від Радянського Союзу нам лишився промисловий комплекс із значним переважанням важкої індустрії, що має надзвичайно низьку рентабельність виробництва та є шкідливою для довкілля.

Паралельно з теорією структурних трансформацій розвивалася теорія інституціональних змін як необхідної умови економічного розвитку.

Інституціональні зміни – складова частина процесу соціально-економічного розвитку, що виражається в розвитку і зміні соціальних інститутів. Зміни інститутів можуть бути пов'язані зі зміною моделі економічного розвитку, економічної стратегії та економічної політики, здійснюваної в рамках однієї і тієї ж економічної системи. Вектор інституційних змін лежить на лінії основних соціальних інститутів: прав власності, ролі держави, його законодавчих встановлень і норм, податкової та судової системи, «правил гри» на ринку, типів господарювання та його різних організацій [4].

І хоча переважна більшість сучасних економістів розмежовують поняття економічного розвитку та зростання, їх наукові праці містять дуже суперечливі положення: спочатку автори цих праць заперечують тотожність понять «економічний розвиток» та «економічне зростання», але в подальшому відбувається змішання понять і зрештою розглядаються теорії зростання, а не розвитку, використовують моделі зростання та показники, розроблені для вимірювання лише зростання [26; 22; 6; 42; 43].

ВВП/ВНП/ЧНД/ тощо та ВВП/ВНП/ЧНД/ тощо на душу населення, як єдиних показників вимірювання економічного розвитку або у поєднанні з іншими (як основні показники) – дотримується переважна більшість іноземних та вітчизняних економістів ХХ-го століття (наприклад: [24,

² Як вже згадувалося, науковці з розвинених країн часто ототожнюють економічне зростання і розвиток.

Таблиця 4

Зростання реальних ВВП/ВНП/НД/тощо	Зростання реальних ВВП/ВНП/НД/тощо на душу населення
Більш високі показники свідчать, що в країні виробляється більше споживчих і капітальних товарів	Характеризує підвищення матеріального рівня життя народу. Оскільки надає споживачам можливість придбати більше товарів і послуг, таким чином, більш повно задовольнити свої потреби, стимулюючи, водночас, виробництво
Розширення виробництва підвищує можливості працевлаштування, що спричиняє: – підвищення рівня зайнятості; – скорочення бідності тощо	Уряд скорочує витрати, пов'язані з допомогою з безробіття, витрати на боротьбу з бідністю тощо
Збільшення реального національного доходу приводить до збільшення доходу на душу населення	Зі збільшенням податкових надходжень уряд може витратити більше коштів на важливі суспільні послуги: медицину, освіту тощо. Покращання медичного обслуговування може значно покращити якість і тривалість життя. Підвищення освітніх стандартів може дати населенню кращу освіту, а відтак розширити коло можливостей і вибору тощо

с. 151; 42, с. 2; 43, с. 7; 36, с. 25–26; 2, с. 52–53; 45, с. 28; 26, с. 497] тощо). Наводяться такі (табл. 4) найбільш поширені аргументи дослідників на користь вимірювання розвитку зазначеними показниками.

Розглянемо, наскільки ці показники доцільно використовувати для вимірювання економічного розвитку (якщо розглядати метою його здійснення підвищення добробуту³ громадян, а умовою забезпечення добробуту – зростання конкурентоспроможності держави) для країн, що перебувають на різних рівнях економічної еволюції.

Для постіндустріальних країн. Побуває думка, що економічний розвиток необхідний виключно для країн, що розвиваються, а економічного зростання цілком достатньо для розвинених. Так, Рей Б. Датта та Бейшия Прабін стверджують: «Економічний розвиток безпосередньо пов'язаний з розвитком слаборозвинених країн, або держав котрі перебувають в процесі трансформації» [29, с. 252]. Ангус Медіссон вважає, що: «Підвищення рівня доходів, як правило, називають економічне зростання в заможних країнах, а в бідних країнах це називається економічним розвитком» [40, с. 15]. Таким чином, зростання національного доходу та доходів на душу населення для ряду розвинутих країн, де існує більш–менш рівномірний розподіл доходів між різними верствами населення і розрив між найбагатшими і найбіднішими прошарками незначний, цілком можуть вимірювати рівень економічного розвитку країни, бо опосередковано свідчать про зростання добробуту населення.

Проте, як стверджують Тімоті та Леслі Ноулті: «Через те, що в промислово розвинених країнах тривале збільшення доходів населення супроводжується спадною граничною корисністю споживання певних видів товарів і послуг, за рахунок яких зростає валовий національний продукт – зв'язок між збільшенням добробуту і збільшенням ВНП став надзвичайно складним питанням» [48, с. 134]. В міру задоволення потреб у товарах і послугах люди дедалі частіше не знаходять нічого необхідного для придбання, що, своєю чергою, потягне сповільнення або й спад виробництва, а відтак сповільнення або припинення зростання національного доходу. Що у випадку з високорозвиненими економіками знову ж таки може не спричинити кризових явищ, оскільки про-

фесор Тім Джексон довів, що в розвинених країнах цілком можливе процвітання без зростання [35]. З ним погоджується колишній співробітник Світового банку «екологічний економіст» Герман Дейлі⁴ [27; 32] та інші, хто ставлять під сумнів економічну парадигму зростання і виступають за стійкий стан економіки.

Для країн, що розвиваються, та слаборозвинених країн. У багатьох країнах, що розвиваються, приріст населення може випереджати темпи зростання реального доходу, а отже навіть при його збільшенні часом спостерігається зменшення ВВП та інших показників у перерахунку на душу населення (наприклад, Пакистан, рис. 1).

Як видно з рис. 1, за два десятиліття приріст ВВП/душу населення лише в 2003–2007 роках перевищував приріст населення, а в 1993, 1997, 1998, 2001 та 2008 роках приріст населення перевищує навіть приріст ВВП.

Проте, навіть якщо приріст населення відбувається повільніше зростання національного доходу і спостерігається позитивна динаміка ВВП/ВНП/НД тощо на душу населення, це не означає, що доходи будуть рівномірно розподілені. Що зрештою може призвести до збагачення незначного прошарку населення, в той час як більшість громадян перебуватиме за межею бідності.

Дослідники з країн, що розвиваються, зазначають, що при вимірюванні розвитку в національному доході слід також зважати на склад національного продукту: «Якщо в країні, дохід збільшується просто через збільшення виробництва атомних бомб або інших товарів військового призначення, він може не відображати реальних змін в економічному добробуті народу» [36, с. 25–26]. Тобто йдеться про необхідність розглядати товарну структуру випуску. Також слід зважати на співвідношення втрат і здобутків унаслідок економічного зростання: «Якщо процес отримання доходів включає в себе багато соціальних втрат, сукупний національний дохід не може бути дійсним показником розвитку» [36, с. 25–26] та «І хоча реальний національний дохід і доходи на душу населення зростати-

³ Щодо провідної мети економічного розвитку, практично всі сучасні економісти одностайні – це добробут широких верств населення.

⁴ Герман Дейлі вводить поняття «нерентабельне зростання» для визначення такого економічного зростання, що не призводить до зростання добробуту суспільства.

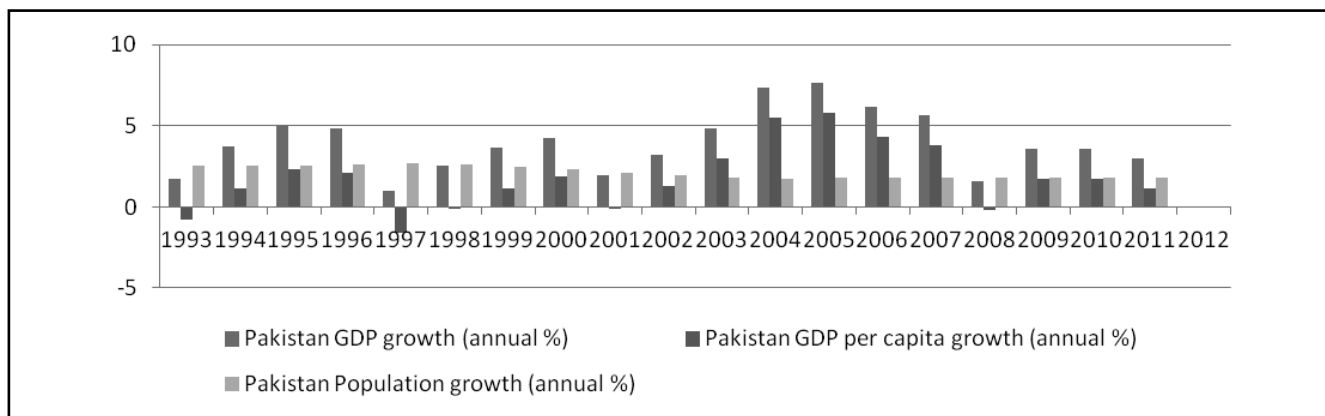

Рисунок 1. Щорічний приріст ВВП, ВВП/душу населення та приріст населення Пакистану

Джерело: World Bank [50].

муть, водночас реальна собівартість продукції, вимірюватиметься в термінах болю і жертви в процесі виробництва» [45, с. 32] – якщо збільшення національного доходу спричинила тяжка праця на шкідливому виробництві, в тому числі з використанням праці жінок та неповнолітніх дітей, від чого їх здоров'я значно погіршилося, а статки не збільшилися і отримана плата може забезпечити лише мінімально необхідний для виживання набір товарів першої необхідності, про зростання добробуту спричиненого зростанням національного доходу на душу населення не йдеться.

Варто також зазначити, що збільшення масштабів виробництва може мати й негативний вплив на оточуюче середовище. Побічні явища, пов'язані із забруднення повітря та води, шум, дим, пробки, сміття, знижують якість життя. Стрімке зменшення невідновлюваних ресурсів може ускладнити задоволення найнеобхідніших потреб майбутніх поколінь. Віджай Кумар та Васудева Рао стверджують: «У боротьбі за збільшення ВВП, повітря в багатьох містах країн, що розвиваються стало настільки забруднене, що робить його практично непридатним» [30, с. 262].

Тобто не у всіх випадках економічне зростання означає підвищення рівня та якості життя широких верств насе-

лення слаборозвинених країн та країн, що розвиваються, отже, не може бути критерієм добробуту, а відтак і розвитку. А отже, такі показники, як ВВП, ВНП, НД, не в повній мірі підходять для вимірювання економічного розвитку, а лише відображають факт кількісних змін.

Для України. Якщо в розвинених країнах щорічний приріст ВВП на душу населення перевищує щорічний приріст населення, в країнах, що розвиваються, подекуди існує проблема швидшого зростання населення, ніж доходу на душу населення, то в Україні, де населення невпинно скорочується, навіть відсутність приросту ВВП може показувати позитивну динаміку в перерахунку ВВП на душу населення (рис. 2).

Чим би не було спричинене зменшення чисельності населення, чи то відтоком робочої сили за кордон, чи то високим рівнем смертності, чи то низьким рівнем народжуваності, але у всіх випадках зростання ВВП, ВНП тощо на душу населення при зменшенні самого населення не свідчатиме про економічний розвиток, а якраз рівно навпаки – про значне погіршення добробуту громадян країни.

Також показники доходів на душу населення розраховуються як середнє арифметичне, не враховуючи розрив у доходах найбагатших та найбідніших верств населення. За

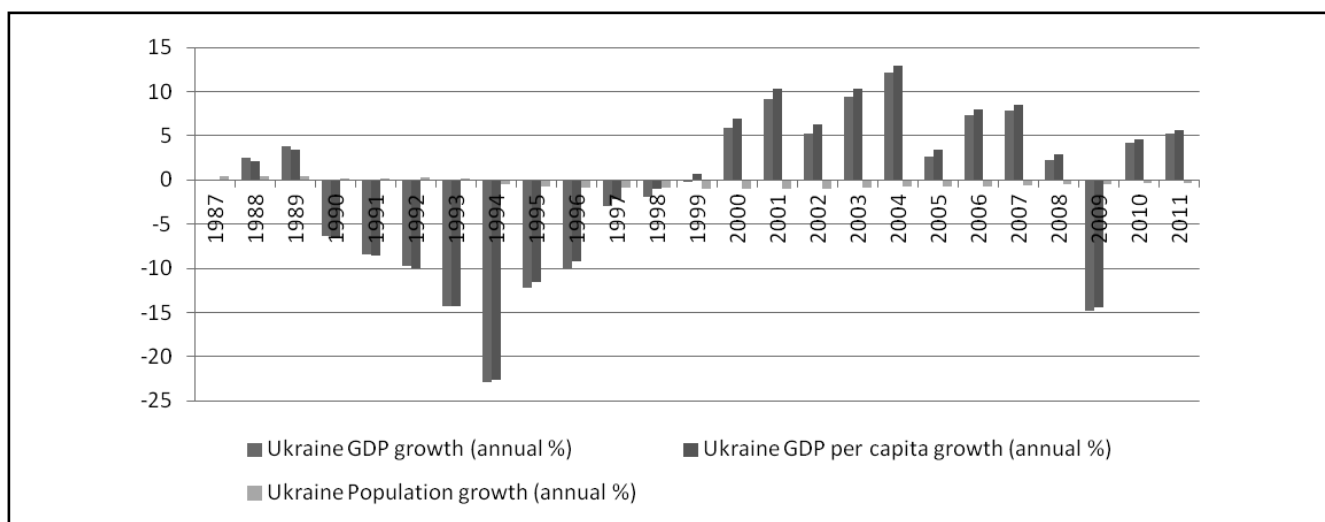

Рисунок 2. Щорічний приріст ВВП, ВВП/душу населення та приріст населення України

Джерело: World Bank [50].

словами экс-прем'єр-міністра України Анатолія Кінаха: «Якщо у найбільш капіталізованій державі світу, США, різниця між високими та низькими доходами, становить десь від 5 до 7 разів, то в Україні цей показник зашкалює за 40 разів... Я впевнений, що якщо це не буде долатися з точки зору підвищення платоспроможності громадян України, це може створити дуже серйозну, революційну ситуацію» [5]. Таким чином твердження, що зростання національного доходу та доходів на душу населення призведе до добробуту широких верств населення, буде несправедливим.

Водночас варто врахувати можливість збільшенні доходів на душу населення за рахунок збільшення виробництва та споживання «шкідливих» для здоров'я людини товарів, таких як тютюнові вироби, лікеро-горілчані напої тощо. В той час як статистика окремих макроекономічних показників відзначатиме позитивну динаміку економічного зростання, здоров'я народу може значно погіршитися. Отже, чистий внесок таких товарів може бути негативним. Те саме стосується збільшення ВВП унаслідок збільшення купівлі населенням ліків та збільшення використання медичних послуг. З одного боку, це може свідчити про зростання купівельної спроможності громадян, а з іншого – вказувати на значне погіршення стану здоров'я цих громадян, спричиненого погіршенням ситуації з довкіллям, соціально-економічними негараздами та іншими проблемами.

Збільшення ВВП також не може об'єктивно вимірювати економічний розвиток у питанні зростання конкурентоспроможності держави, оскільки приріст може відбуватися за рахунок впливу екстенсивних факторів. Наприклад, за рахунок збільшення видобутку корисних копалин або розширення виробництва, збуту та/або зростання цін на міжнародних ринках на продукцію технологічно застарілих, низькопродуктивних або збиткових галузей (які ще й дотуються з бюджету), що орієнтовані на виробництво сировини та напівфабрикатів з низьким ступенем обробки (наприклад металопрокат), що не лише не може розглядатися як зміцнення конкурентних позицій держави, а й є регресивним явищем щодо конкурентоспроможного потенціалу країни, так і не може задовольнити потреби населення в споживчих товарах вітчизняного виробництва. Тоді як зростання доходів унаслідок збільшення виробництва продукції високотехнологічних галузей, інноваційної продукції, розширення асортименту та вдосконалення якісних характеристик товарів широкого та/або тривалого вжитку створить і додаткові робочі місця, через податки дасть більше прибутків до бюджету (можна перерозподілити на науку, медицину, освіту), сприятиме імпортозаміщенню, задоволенню потреб вітчизняних споживачів у доступних якісних товарах та зрештою позитивно позначиться на зростанні добробуту.

Якщо в промислово розвинених країнах зростання стало передумовою розвитку, то в Україні, де зростання мало місце значний період часу, економічний розвиток (тобто якісні перетворення: структурні зрушення, технологічні оновлення

тощо, що б стало передумовою поліпшення добробуту громадян) не відбувався.

Отже, вимірювання економічного розвитку через ВВП/ВНП/НД/тощо та в тих самих показниках у перерахунку на душу населення для слаборозвинених країн, країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою не може в повній мірі відображати зростання добробуту широких верств населення, оскільки зазначені показники не розглядають структуру випуску, рівномірність розподілу доходів між різними верствами населення демографічні, соціальні, екологічні та багато інших складових, котрі мають вплив на добробут.

Організація Об'єднаних Націй у 1983 році у зв'язку з прискоренням погіршення стану навколишнього середовища та виснаженням природних ресурсів ініціювала створення Міжнародної комісії з навколишнього середовища та розвитку. 1987 року «Комісія Брундтланд»⁵ представила доповідь «Наше спільне майбутнє», де сформулювало основні положення розвитку міжнародного співтовариства у XXI столітті. У 1992 році на конференції ООН з питань навколишнього середовища і розвитку, яка відбулася в Ріо-де-Жанейро, одностайно ухвалено так звану Декларацію Ріо «Про економічний та екологічний розвиток», таким чином концепцію сталого⁶ розвитку визнано домінантною ідеологією функціонування земної цивілізації у XXI ст. [18].

Але й у концепції сталого розвитку є супротивники. В деяких економістів, журналістів, правозахисників, філософів та інших фахівців із різних галузей викликає занепокоєння занадто розмитий термін, контроль зростання населення, перешкоджання розвитку країн, що розвиваються, можливість замість захисту ресурсів контроль над світовими ресурсами певною групою заможних країн тощо [46].

У пошуках універсального показника економічного розвитку з позицій зростання добробуту населення економіст Махбуб-уль-Хак у 1990 році запропонував використовувати Індекс розвитку людського потенціалу, в якості альтернативи суто економічної оцінки прогресу, як зростання ВВП. Індекс має враховувати дохід на душу населення з поправкою на вартість життя; індекс освіти – відсоток дорослих, які є грамотними, і середнє число років навчання; очікувану тривалість життя при народженні [34].

Також є й інші інтегровані індекси вимірювання ступеню розвитку економіки, як індекс глобальної конкурентоспроможності тощо.

Отже, економічний розвиток – це процес трансформації економіки від існуючого стану до бажаного, задля підвищення рівня та покращення якості життя громадян. Універсального рецепту здійснення та спрямування процесу економічного розвитку не існує. Кожна країна обирає напрями ре-

⁵ Комісію очолила Гру Харлем Брундтланд – міністр з питань навколишнього середовища (1974–1979) в уряді Норвегії.

⁶ Сталий розвиток означає задоволення потреб нинішнього покоління без шкоди для можливості майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби [47].

формування національного господарства відповідно до можливостей задоволення попиту на внутрішньому і зовнішніх ринках виходячи з наявного потенціалу національної економіки. Для України на сучасному етапі шляхом досягнення бажаного стану, що сприятиме зростанню добробуту широким верствам населення, має стати структурне реформування насамперед переробної промисловості, підвищення конкурентоспроможності вітчизняного промислового виробництва. Бо за існуючого стану національного господарства прямі витрати на соціальні проекти задля підвищення рівня матеріального забезпечення населення і стимулювання зростання споживання не можливі внаслідок обмеженості фінансових ресурсів держави.

Відповідно, для обчислення зрушень в економічному розвитку для кожної конкретної країни має вводитися принагідний набір показників, що характеризуватимуть зміни за всіма важливими напрямками. Показники економічного розвитку мають відображати, які зміни (позитивні чи негативні) відбуваються у процесі досягнення мети економічного розвитку та як вони позначаються на добробуті населення. Для України вони мають висвітлювати зміни в структурі споживання (зменшення частки витрат на продукти харчування і збільшення витрат на дозвілля, відпочинок, товари тривалого вжитку); структурі промисловості; структурі експорту (зростання частки високотехнологічної продукції, зменшення сировинного спрямування експорту); структурі зайнятості (зростання частки високооплачуваних працівників в високотехнологічних секторах); товарній структурі випуску тощо.

Висновки

Останні десятиліття позначилися значним поступом у теоретичних та методологічних підходах до формулювання поняття економічного розвитку. Хоча й досі тривають дебати щодо розмежування понять економічного розвитку і економічного зростання, різниця між ними стає все чіткішою, дедалі глибшає і вже виходить з суто економічної площини, а набуває рис міждисциплінарного характеру.

Домінуючі тривалий час в економічній думці постулати, що економічний розвиток доцільно вимірювати через макроекономічні показники, як ВВП, ВНП, ЧНД тощо, спростовано в даній статті, оскільки доведено, що прийнятний для одних країн показник може не віддзеркалювати просування до мети розвитку в інших. Найбільш поширений у науковій літературі показник вимірювання економічного розвитку – ВВП та ВВП/душу населення не віддзеркалює підвищення добробуту для більшої частини населення України, як і не відображає якісні зміни у виробництві, тобто не може слугувати індикатором економічного розвитку.

Тому перспективою подальших досліджень має стати пошук таких показників вимірювання економічного розвитку, що в повній мірі відобразатимуть зміни в рівні та якості життя широких верств населення України.

Список використаних джерел

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад, і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005 – 1728 с.
2. Грабчук О.М. Фактори невизначеності розвитку економіки України / О.М. Грабчук // Економічний простір. – 2008. – Вип. 15. – С. 51–60.
3. Градова О.В. Інновації як один із факторів економічного розвитку та економічного зростання / Градова О.В., Сур'як А.В. // Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки. – Вип. 22(219). – 2011. – С. 40–44.
4. Дайнеко Д.В. Институциональные изменения и промышленная политика: краткий анализ [Електрон. ресурс] / Д.В. Дайнеко // Иркутский научный центр СО РАН. – Режим доступу: http://www.buk.irk.ru/library/sbornik_06/daineko.doc
5. Зануда А. При «покращенні життя» для більшості українців 2011-й був «важким» [Електрон. ресурс] / А.Зануда // BBC Україна. – 27.12.2011. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/business/2011/12/111227_azarov_people_economy_az.shtml
6. Левицька І.В. Економічний розвиток: теоретичні підходи / І.В. Левицька // Теорії мікроекономіки. – 2011. – Вип. 36. – С. 46–51.
7. Лекарь С.І. Поняття та зміст економічної безпеки / С.І. Лекарь // Форум права. – 2012. – Вип. 2. – С. 399–402.
8. Макконнелл К.Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика: Пер. с 13-го англ. изд. / К.Р. Макконнелл, С.Л. Брю. – М.: ИНФРА-М, 1999. – XXXIV, 974 с.
9. Мэнкью Н.Г. Принципы Экономикс / Н.Г. Мэнкью. – СПб: Питер Ком, 1999. – 784 с.
10. Петруня Ю., Івашина О. Економічний розвиток в контексті інституціональних перетворень [Електрон. ресурс] / Ю. Петруня, О. Івашина // Інституціональний вектор економічного розвитку. – Вип. 1(1). – 2008. – Режим доступу: http://archive.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/iver/2008_1_1/chapters/chapter_1/chapter_1_part_4.pdf#page=2&zoom=auto,0,835
11. Піхняк Т.А. Сутність та типи економічного зростання / Т.А. Піхняк, І.С. Віндіктова, Б.І. Кабаці // Науковий вісник НЛТУ. – 2010. – Вип. 10. – С. 130–136.
12. Політична економія: Навч. посібник / [К.Т. Кривенко, В.С. Савчук, О.О. Беляев та ін.]; за ред. К.Т. Кривенка. – К.: КНЕУ, 2001. – 508 с.
13. Савченко В.Ф. Економічне зростання: теоретичне підґрунтя та ситуація в Україні / В.Ф. Савченко, К.М. Катрушенко // Науковий вісник ЧДІЕУ. – Серія 1. – Вип. 4(12). – 2011. – С. 16–23.
14. Сен А. Развитие как свобода / Пер. с англ. под ред. и с послеслов. Р.М. Нуреева. – М.: Новое издательство, 2004. – 432 с.
15. Скрипниченко М.І. Комплексні макромоделі прогнозування економічного розвитку: дис. д.е.н.: 08.02.03. – Київ: Інститут економічного прогнозування НАН України, 2005.
16. Сокольська Т. Управління економічним розвитком у сільському господарстві України / Т. Сокольська // Схід. – 2012. – Вип. 6 (120). – С. 73–77.
17. Тодаро М.П. Экономическое развитие / М.П.Тодаро. – М.: Экон. фак.МГУ, ЮНИТИ, 1997. – 666 с.
18. Трегобчук В. Концепція сталого розвитку для України / В. Трегобчук // Вісник НАН України. – 2002. – №2. – 2002. – С. 18–22.

МАКРОЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІКИ

19. Фишер С. Экономика / Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р.; пер. с англ. со 2-го изд. – М.: «Дело ЛТД», 1995. – 864 с.
20. Хейне П. Экономический образ мышления / П. Хейне. – М.: «Каталакия», 1997. – 704 с.
21. Челінога В.Г. Економічна теорія: підручник / В. Г. Челінога. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 656 с.
22. Чугунов І.Я. Бюджетний механізм регулювання економічного розвитку / Чугунов І.Я. – К.: НІОС, 2003. – 488 с.
23. Шаповалова В.М. Теорії економічного зростання та інвестицій і їх сучасний розвиток / В.М. Шаповалова // Таврійський науковий вісник. – 2009. – №66. – С. 208–217.
24. Швайка Л.А. Державне регулювання економіки: Навч. посіб. / Л.А. Швайка. – К.: Знання, 2006. – 435 с.
25. Business for Foundation Degrees and Higher Awards/ [R.Dransfield, E.Fox, Ph.Guy, D.Needham, J.Wilde]. – Oxford, 2004. – 761 p.
26. College Economics/ [K.S. Lai, E. Lim, E.N. Koh, S.F. Chan, K.C. Lim]. – Singapore: Panpac Education Pte Ltd, 2008. – 524 p.
27. Daly H.E. Beyond growth: the economics of sustainable development/ H.E. Daly. – Boston: Beacon Press, 1996. – 253 p.
28. Daly H.E. Steady-State Economics: Second Edition With New Essays/ H.E. Daly. – Washington: Island Press, 1991. – 318 p.
29. Datta R. Sociological Constraints to Industrial Development in North East India / R.Datta, B.Prabin. – New Delhi: Concept Publishing Company, 1998. – 273 p.
30. Development With Human Touch/ [edited by D.V.Rao, S.V.Kumar]. – New Delhi: Atlantic Publishers & Dist, 2000. – 278 p.
31. Encyclopedia of Political Economy: A–K / [edited by O'Hara P. A.]. – Volume 1. – London: T.J. International Ltd, Padstow, 1999. – 642 p.
32. Focus: Economic Systems/ [S. McCorkle, B.T. Meszaros, G.Horwich, S.J. Odorzynski, M.C. Schug, M.Watts, B.T. Meszaros]. – New York: Council for Economic Educat, 2001. – 178 p.
33. Handbook of Development Economics/ edited by T. P.Schultz, J.A.Strauss. – V.4. – Amsterdam: Elsevier, 2008. – 1018 p.
34. Human Development Index (HDI) [Електронний ресурс]// United Nations Development Programme. – Режим доступу: <http://hdr.undp.org/en/statistics/hdi/>
35. Jackson T. Prosperity Without Growth: Economics for a Finite Planet/ T. Jackson. – London: Earthscan, 2009. – 264 p.
36. Jain T.R. Development and Environmental Economics and International Trade/ T.R.Jain, O.P.Khanna, V.Sen. – New Delhi: FK Publications, 2009. – 364 p.
37. Jain T.R. Development Economics/ T.R.Jain, V.K.Ohry. – New Delhi: V.K. Publications, 2006. – 282 p.
38. Kuznets S.S. Economic Growth of Nations: total output and production structure/ Kuznets S.S. – Cambridge, Belknap Press of Harvard University Press, 1971. – 2002. vi, 363 p.
39. Kuznets S.S. Population, Capital, and Growth: Selected Essays/ S.S.Kuznets. – Portsmouth: Heinemann Educational Books, 1974. – 342 p.
40. Maddison A. Economic progress and policy in developing countries/ A. Maddison. – New York: North, D.C., 1970. – 313 p.
41. Meier G.M. Economic Development: Theory, History, Policy/ G.M. Meier, R.E. Baldwin. – New York: R. E. Krieger Publishing Company, 1976. – 588 p.
42. Meier, G.M. Leading Issues in Economic Development/ G.M. Meier. – New York: Oxford University Press, 1995. – 591 p.
43. Schumpeter J. A. The theory of economic development/ [edited by J.E.Elliot]. – New Brunswick, New Jersey: Transaction Publ., 2012. – 255 p.
44. Simon S. Kuznets, Theodore W. Schultz, W. Arthur Lewis and Robert M. Solow/ [edited by H.R.Vane, Ch. Mulhearn]. – Cheltenham: Edward Elgar Publishing Ltd, 2010. – 451 p.
45. Somashekar Ne. Thi. Development and environmental economics/ Ne.Thi.Somashekar. – New Delhi: New Age International (P) Ltd., 2003. – 706 p.
46. Sustainable Development [Електрон. ресурс] // European Commission. – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/environment/eussd>
47. Sustainable development [Електрон. ресурс]// The free dictionary: encyclopedia. – Режим доступу: <http://encyclopedia.thefreedictionary.com/Sustainable+development>
48. The Political Economy of Development: Theoretical and Empirical Contributions/ [edited by N.T.Uphoff, W.F. Ilchman]. – London: University of California Press, 1972. – 506 p.
49. Todaro M. P. Economic Development / M.P.Todaro, S.C.Smith. – Edinburgh Gate: Pearson Education Limited, 2009. – XXVII, 872 p.
50. World Bank: data [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://data.worldbank.org>
51. World development report// The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. – Washington: World Bank Publications, №10/1987. – 24 p.